

על נוסח ומצפים לישועה

דוד הורוביץ

הקדמה

1. שינוי נוסחאות התפילה

ביריעה שלפנינו נבקש לעסוק בעניין שתי תיבות: 'ומצפים לישועה', בברכת את צמח דוד, אשר באות בחלק מרכזי של סידורים הנדפסים בנוסח ספרד שהוא נוסח תפילת החסידים. נעסוק בבירור פרטני של תיבות אלו, ונתרחב קצת גם לבירור שורש כלל נוסח ספרד.

נוסח התפילה לא זכה למסירה מקובלת יחידנית, מדויקת ומדוקדקת, מה שהביא בהכרח לעצמאות רבה יחסית בהתפצלות המסורת בין עדה לעדה, ובהבדלי הנוסח בין סידור למשנהו.

שאלה מרכזית לא נתבררה אם בעת שתיקנו את תפילת העמידה נמסר נוסח אחד, ומסיבות שאינן ברורות נשתנו ונתחלקו ברבות השנים ופיזור הגלויות, או שמא אף יסוד תקנת העמידה חייבה רק את צורת התפילה מנין ברכותיה ועניין כל ברכה וברכה, אך לא הוגבל נוסח תפילה קבוע ומחייב¹.

הגירסאות והמסורות השונות בתפילה בכלל ובברכת העמידה בפרט זכו להרחבה רבה במחקר, ובפרט לאחר גילוי הגניזה הקהירית שחשף והבליט שני מסורות ונוסחי תפילה מרכזיים, נוסח ארץ-ישראל ונוסח בבל.

אצל חסידי אשכנז נמצאה תודעה עצמית של מסורת מסוימת בנוסח התפילה, הם מסרו את מנין התיבות המדויק בכל ברכה וברכה, מה שצמצם וסייג במידה רבה יחסית התפצלות נוסחאות שונות ושימר נוסח אשכנזי אחיד.

2. סידורי האר"י

חיו ופעליו של האר"י הק' בצפת של אמצע המאה ה-16 פתחו פרק חדש ומרכזי במסירת הקבלה ותורת הרז. נדבר מרכזי ביצירתו ובפעילותו של האר"י מהווה העיסוק בכוננות, וחלק חשוב מספרות הקבלה הלוריאנית עוסק בכוננות התפילה, בתיאוריה ובפרקטיקה. בעקבות כך נוצרו ונערכו 'סידורי האר"י' שהעבירו את כוננות האר"י לתפילה מסביב לסידור תפילה, בתחילה בכתבי יד ובהמשך בדפוס.

¹ סיעת חוקרים טענו כי תפילות ישראל לא נוסחו מעולם בלשון מחייבת על ידי חז"ל, ראה: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ב; היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ד. לעומת זאת פליישר קובע כי התפילה נקצבה בדיוקנות גמורה, ושנוסחה בלשון קצובה ומדויקת שהגייתה בפה במטבע שבו נקבעה נחשבה הכרח למי שביקש לצאת ידי חובה, ראה: עזרא פליישר, "לקדמוניות תפילות החובה בישראל", תרביץ נט (תשנ"ו), עמ' 397-441 (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 3-47). ראה עוד: ש"ק רייף, "על התפתחות התפילה הקדומה בישראל", תרביץ .. (תשנ"א), עמ' 677-681; ע' פליישר, "מענה (בשולי השגותיו של ש"ק רייף)", תרביץ .. (תשנ"א), עמ' 683-688.

הרבו החוקרים בדברים, אך כבר עמד על כך חד מרבותינו הראשונים הרשב"א, שכתב בחידושי לברכות י"א ע"א: "ונראה לי דמאי דקתני מקום שאמרו לקצר אינו רשאי להאריך מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לאו למימרא שאינו רשאי לקצר ולהאריך בנוסח הברכה כלומר לרבות ולמעט במלותיה דא"כ היה להם לתקן נוסח כל ברכה וברכה במלות מנויות ובענינים ידועים ולהשיענו כל ברכה וברכה בנוסחתה וזה לא מצינו בשום מקום", הובא גם בשו"ע הרב סי' קיז.

בקרב תנועת החסידות נתהווה במשך השנים מבנה סידור מחודש, אשר אינו משתווה לא לסיפורים אשכנזיים קודמים, ולא לסיפורים ספרדיים קודמים. ההסבר הבסיסי לכך הוא בעקבות תהליך יצירת כתיבת והדפסת סיפורי האר"י, כי סיפורי האר"י הראשונים שסודרו היו על בסיס נוסח הספרדים, ומשהתפשטו סיפורי האר"י למחוזות אשכנזיים סודרו כוונות האר"י על בסיס סיפורי נוסח אשכנז, וממעשה מרכבה זו נוצרה נוסח תפילה חדש אשר אומץ ע"י מקהלות החסידים.²

ענין זה סוכם בבהירות על ידי מדן³:

כשבאה החסידות להביא את המאור שבקבלת האר"י לתוך מנהגי האשכנזים ולתוך סידור התפילה המצוי בין יהודי רוסיה ופולין, הוצרכה לחשוף אותו מתוך הכלים שהיה נתון בהם. ומאור זה היה נתון בתוך כלים ספרדיים. האר"י וגוריו לא פעלו בחלל ריק, אלא בתוך מציאות שהייתה ספרדיית, בתוך קהל שהתפלל בנוסח ספרד הישן. האר"י בדק את הסידור הספרדי, ומאחר שמצא, כי לא הכול מכוון בו יפה לכוונותיה העמוקות של חכמת הנסתר, עשה תיקונים ושינויים בנוסח, כדי להתאים את מניין התיבות והאותיות של הברכות והבקשות אל המכוון בהם (כדרך שעשו לפניו "דורשי הרשומות חסידי אשכנז" שהזכיר הטור).

כשם שסביבתו של האר"י וגוריו ספרדית הייתה, כך היה תחום פעולתם של הבעש"ט ותלמידיו תחום אשכנזי. ומשבאו לערות את אורות האר"י, וחשפו אותם מכליהם הספרדיים, הוצרכו להרכיבם על גבי הסידור האשכנזי.

מעשה הרכבה כגון זה, כשהוא נעשה בידי חכמים שונים – טבע הדבר הוא שתוצאותיו שונות, ושאינן התרכובת אחת ואחידה. יש שהניתוח וההרכבה עולים יפה, ויש שאינם עולים יפה. ומשבאו בני דור של הבעש"ט לחבר סיפורים ע"פ כוונות חכמת האמת, יש מהם שהרבו בהכנסת יסודות ספרדיים לתוך הנוסח האשכנזי, ויש שמיעטו בהם. יש שביררו מתוך סיפור-האר"י הספרדי רק את מה שנטעה תורת האר"י לתוכו, וחזרו ושתלוהו בסיפור האשכנזי; ויש שהעבירו את השתיל עם גושו מתוך שדה מטעו הספרדי, כלומר העבירו גם טופסי תפילה ומטבעות לשון של נוסח ספרד לתוך נוסח אשכנז. ומאלה יש שהוציאו ישן מפני חדש, ויש שהוסיפו חדש על הישן.

ניתן לחלק את תהליך מפעל יצירת סיפור החסידים לשלשה נדבכים. א. כוונות. היינו כוונות האריז"ל שנכתבו מסביב לסיפורי תפילה. ב. מבנה. הם השינויים המרכזיים שנטו ע"פ סיפורי האר"י, מסיפורי אשכנז לסיפורי ספרד, כמו ברוך שאמר קודם הודו; עלינו אחר שיר של יום ופיטום הקטורת; סדר פסוד"ז בשבת. ג. נוסח. הם ההבדלים הספציפיים בכל ברכה וברכה בפנ"ע.

א. כוונות הסיפור. הנה הבסיס הראשוני לנוסח החסידים הינה העובדא שנקטו את חכמת האמת ואת קבלת האר"י לעיקר להם, סיפור האר"י שנעתק דור אחר דור בכתבי יד בא

² על נוסח החסידים ראה: ד' גולדשמידט, "על נוסח התפילה של קהילות החסידים", מחקרי תפילה ופיוט, עמ' 315-321; מאיר מדן, "נוסח ספרד של החסידים, טיבו וגלגוליו", תגים ה-ו, ירושלים תשל"ה, עמ' 117-126.

סיפור הרב בעל התניא זכה למאמרי מחקר מיוחדים, ראה: י' מונדשיין, "ספרי ההלכה של אדמו"ר הזקן", ברוקלין תשמ"ד, עמ' 55-57; 'הסידור'...
³ מאיר מדן, בהערה 2.

לידי שימוש בחבריא של הבעש"ט ותלמידיו, כשעיקר מגמתם אל כוונות האר"י.
ישנם הסוברים כי הבעש"ט התפלל ע"פ סידור אשכנז שהקדים ברוך שאמר
להודו.⁴

- ב. מבנה הסידור. אימוץ כוונות האר"י הביא לקליטת מבנה הסידור כפי שהתפלל האר"י
ז"ל שהיה מבוסס על סידורי הספרדיים. יתכן כי ניתן לקבוע התקבלות מבנה זה אל
הרה"ק המגיד ממעזריטש, מי שמסד את תנועת החסידות.⁵
- ג. נוסח הסידור. מדפיסי הסידורים הביאו את שתי הנוסחאות זה בצד זה או בשילוב, מה
שגרם ליצירת נוסח חדש. הרב בעל התניא זי"ע עסק ובריר בקביעת הנוסח והדפיס
את סידוריו בכמה מהדורות.⁶

4. ומצפים לישועה

ביריעה שלפנינו נתמקד בשינוי מסוים וספציפי שחדר אל נוסח ספרד החדש (להלן: נוסח
ספרד). והוא, בברכת 'את צמח דוד', בה נוספו, בחלק גדול של סידורי ספרד, לפני חתימת
הברכה, התיבות: 'ומצפים לישועה', ויש נוסח נדפס 'ומצפים תמיד לישועה',⁷ או 'ומצפים לך
לישועה'.

להופעה זו נמסרו הסברים כי מילים אלו נוספו בעקבות הוראת האר"י לכוון בברכה זו על
הציפיה לישועה, המעבר מסידור האר"י מכתב יד לדפוס והכנסת תיבות אלו במוסגר ובמוקטן
בתוך הנוסח כהוראה לכוונה, הוביל לאי בהירות והכללתו בתוך הנוסח. הסבר מקביל, יתכן
ואף משלים, כי הוא בא מנוהג הספרדים, שבא כנראה גם הוא בעקבות הוראת האר"י, לומר
בקול רם תיבות אלו כ'קריאות ביניים' בעת חזרת הש"ץ.

מתפללי ומדפיסי נוסח ספרד הינם למעשה חסידים. מביניהם היו כמה שעמדו על חדשנותם
של תיבות אלו והשמיטום מנוסח התפילה, לעומת חלקם הגדול שהמעיט יחסית לעסוק בחקר
השתלשלות נוסח התפילה, ונטה לשימור וקידוש נוסח תפילת אביו אביו, רבו ורב רבו.

כוונת האריז"ל

בסיס נוסח זה של 'ומצפים לישועה' מבוסס על כוונת האר"י שהזהיר לכוון בברכה זו על הציפיה
לישועה, על פי דברי הגמרא בשבת⁸: אמר רבא בשעה שמכניסין אדם לדין אומרים לו נשאת
ונתת באמונה קבעת עתים לתורה עסקת בפריה ורביה **צפית לישועה** פלפלת בחכמה הבנת
דבר מתוך דבר ואפילו הכי אי יראת ה' היא אוצרו אין אי לא לא.

נציג כאן שלוש לשונות ממוסרי כוונות האריז"ל בעניין זה. א. לשון שער הכוונות⁹: ובאומרך כי
לישועתך קוינו כל היום תכוין לצפות ולקוות בכל יום ויום לישועתו יתברך כדי שלא תתבייש

⁴ על סידור הבעש"ט ראה: י' מונדשיין, "סידורו של מרן הבעל-שם-טוב נ"ע", שפתי צדיקים ז (תשנ"ה), עמ' עב-ק; הנ"ל, "סידורו של מרן הבעל-שם-טוב זי"ע"א", שפתי צדיקים ח (תשנ"ו), עמ' ס-סב; יוסף לבון, "על סידורו של הבעל שם טוב", שפתי צדיקים ט (תשנ"ז), עמ' סא-סה.

⁵ המגיד בליקוטי אמרים ... כותב אודות נוסח האר"י ז"ל שהוא שער הכולל וניתן לעבור להתפלל בנוסח זה, בענין זה ראה: שו"ת חתם סופר או"ח ח"א סימן ט"ז; שו"ת דברי חיים ח"ב או"ח סימן ח; על סידור המגיד ראה: יצחק ישע"י ווייס, "הגהות כתי"ק בעל התניא על סודר המגיד ממעזריטש", היכל הבעש"ט לו (תשע"ה), עמ' קעג-קפ. הנ"ל, "סיקור ההגהות בכתי"ק הרה"ק המגיד מקאזניץ זי"ע", קובץ עץ חיים כג (תשע"ה), עמ' שדמ-שנט.

⁶ על סידור בעל התניא ראה: ר' גדליה אוברלנדר (עורך), הסידור: מבנה ונוסח סידורו של אדמו"ר הזקן בעל התניא. מאנסי תשס"ה; יוסף צבי לידר, "סידור הרב מילאדי (א)", קובץ בית אהרן וישראל קפו (תשע"ו), עמ' קלג-קמד; הנ"ל, "סידור הרב מילאדי (ב)", קובץ בית אהרן וישראל קפח (תשע"ז), עמ' קמז-קס; הנ"ל, "בענין סידור בעל התניא", שם, עמ' קעז-קעח;

⁷ כנגד נוסח זה ראה בדבריו החריפים של הגה"ק ממונקאטש במאמר נוסח התפילה אות א.

⁸ ל"א ע"ב.

⁹ (דפו"ר יעסניץ שפ"ג) העתקה מתקליטור התורני, דרושי העמידה דרוש ו.

בעת פטירתך כשיעמידוך לדין וישאלוך צפית לישועה כמ"ש רז"ל במס' שבת פ"ב. ב. ובספר פרי עץ חיים¹⁰: באמרך לישועתך קוינו כל היום, יכוין למה ששואלין את האדם לאחר מיתתו, צפית לישועה, ולכן בברכה זו תכוין, שאתה מן המקוים לישועתו של הש"י. ג. בספר משנת חסידים¹¹: ובאמרו כ"י לישועתך קוינו"ו יכוין לצפות לישועה כדי שיוכל להשיב ליום הדין כששואלים אותו צפית לישועה.

חידוש נוסח ומצפים לישועה והתפתחות

ההופעה הראשונה הידועה של התיבות 'ומצפים לישועה' כחלק מגוף נוסח ברכת 'את צמח דוד' היא בסידור האר"י זאלקאווא תקמ"א, בו נדפס הוספה זו בתפילת שחרית בלבד.

לאחר הדפסת סידור האר"י בזאלקאווא תקמ"א הודפסו בתקופה שלאחריה שלשה סידורי האר"י, שלשתם נתחברו ע"י מחברים בזיקה הדוקה לתנועת החסידות והם השפיעו במידה מסוימת על נוסח החסידים – נוסח ספרד שנוצר בזמן ההוא: א. סידור ר' אשר מרגליות - לעמבערג תקמ"ח; ב. סידור ר' שבתי מראשקוב - קאריץ תקנ"ז¹²; ג. סידור ר' קאפיל 'קול יעקב' – קאריץ תקנ"ד; סלאוויטא תקס"ד¹³. בסידור ר' אשר נמצא נוסחת ומצפים לישועה, ורק בתפילת שחרית, וכפי הנראה הודפס נוסח התפילה ע"פ סידור תקמ"א, והיא הניצן הראשון להתפשטות הנוסח.

בסידור ר' קאפיל נדפס נוסח התפילה רובו כנוסח אשכנז, לעומת סידור ר' שבתי שנמשך יותר בנוסח התפילה ע"פ נוסח האר"י, בשניהם לא הוזכר כלל נוסח 'ומצפים לישועה'¹⁴.

סידורים בנוסח ספרד לא נדפסו עד לאותה העת במדינות אשכנז, ההדפסות הראשונות היו הסידורים עם כוונות האר"י, שנוסח התפילה של האר"י התלווה אליהם יחד במידה מסוימת. לאחר מכן החלו להידפס סידורים 'פשוטים' (היינו בלא כוונות האר"י) בנוסח ספרד. בסידורים אלו אין שיטה אחידה בהדפסת נוסח ומצפים לישועה. בחלקם לא מופיעות כלל תיבות אלו, בחלקם מופיעות התיבות בצורה בלתי נפרדת מהטקסט, ובחלקם נותנים המדפיסים את הבחירה לפני המתפלל, בכך שנתנו את תיבות אלו במוסגר. נציג כאן מדגם מייצג מסידורים שונים מאותה העת¹⁵.

סידור 'תפלת נהורא' - סדר תפלת מכל השנה כמנהג ספרד, בדפוס של הרבני הנגיד מוהר"ר חיים דוד במהור"ר אהרן סג"ל זצ"ל [לבוב], בשער הספר נכתב שנת הדפוס תקמ"ח. אך ר'

¹⁰ (דפו"ר קאריץ תק"מ) העתקה מתקליטור התורני, שער העמידה פרק יט.

¹¹ (דפו"ר תפ"ז) העתקה מתקליטור התורני, מסכת האצילות דערבית פ"ז ה"ז.

¹² ע"פ בית עקד ספרים.

¹³ ע"פ בית עקד ספרים.

¹⁴ הגה"ק ממונקאטש סבר שאין להעמיד יסוד על בסיס נוסחם כי כנראה לא מחברם העמידו והגיהו הנוסח רק המוציאים לאור והמדפיסים, מאמר נוסח התפילה אות ד.

¹⁵ נחוץ להקדים כי מלאכת בדיקת מצאי סידורים לא ניתן להגיע בה למלאכה שלימה, וזאת מהסיבה כי סידור תפילה הינו ספר שמיש בצורה מרובה ביחס לספרים קודש אחרים, מה שמפחית את מידת השתמרותם. נשתמרו בידינו עדויות על הדפסות של מהדורות סידורים שונים, אך אף טופס בודד לא נשאר מהם, ולדוגמא סידור ראדוויל הראשון; והוצאות מוקדמות של סידור הרב בעל התניא. בתקופות מוקדמות יותר נציין לסידור ר' שבתי סופר שככל הנראה נדפסה ממנו מהדורה או אף שנים, אך אף עותק בודד מהם לא שרד, לעומת כתב היד של הסידור, שלא היה עשוי לשימוש תדיר, שנשתמר עד לימינו וממנו נדפס בזמנינו סידור הרש"ס. ניתן להבין מכלל שהיו מהדורות שאף לא נותרו עדות על קיומם, כך שהבחינה תנסה להתבסס על המהדורות שהגיעו לידינו או על פי עדויות על מהדורות שונות, גם אל מצאי הסידורים ששרד ונמצא באוספים וארכיונים שונים, לא סיפק ידי וכוחי הגיע עדיהם.

חיים ליברמן¹⁶ כתב על כך כי שנת הדפוס שנדפס בשער מזויף. בדפוס זה מופיע תיבות ומצפים לישועה בסוגריים עגולים¹⁷.

הגה"ק ר' שניאור זלמן מליאדי, סידר סדר תפילה מדויק, נדפס בשקלאוו תקס"ג וכנראה עוד היו הוצאות קודמות לכך, בסידור הרב בעל התניא לא נדפסו תיבות 'ומצפים לישועה'.

ר' אהרן ב"ר יחיאל מיכל הדפיס את סידור 'נהורא השלם', הסידור נדפס על ידו לראשונה בבארדיטשוב תקע"א, ולאחמ"כ בוויילנא והוראדנא תקע"ח; סלאוויטא תקע"ט. בינתיים נדפס הספר ע"י מדפיסים אחרים¹⁸. בסידורים אלו כפי המדומה לא נדפסו כלל תיבות ומצפים לישועה¹⁹. כך גם בסידור 'תפילה ישרה' שנדפס בראדוויל תק"פ, לא נדפסו כלל תיבות אלו. ב'סדר עבודה ומורה דרך' סלאוויטא תקפ"ז מופיעים תיבות אלו בסוגריים עגולים. ב'סדר תפלה כמנהג ספרד' עם דרך החיים שנדפס בטשערנאוויץ תקצ"ה נדפסו התיבות 'ומצפים לישועה' בנוסח התפילה ובלא סוגריים.

כאמור הדברים האחרונים נכתבו ע"פ מצאי מצומצם יחסית, ויתכן כי ע"פ בדיקת סידורים נוספים מתקופה זו תינתן לנו תמונת בהירה יותר.

המעוררים על הנוסח המחודש

כנגד נוסח 'ומצפים לישועה' ערערו רבים מן החסידים שעסקו בחקר התפילה, ראשיתה בזמן הסמוך להופעת הנוסח ועד לזמן האחרון. נביא את דבריהם אשר הם ישמשו לתשתית חקר ענין זה.

הגה"ק רבי אברהם דוד מבוטשאטש, תלמיד בעל צמח ד' לצבי ורב בבוטשאטש (תקל"א – תר"א), התעסק הרבה בבירורי הלכה במנהגי החסידות. בספרו אשל אברהם התעסק רבות בבירור נוסח התפילה, ואלו דבריו²⁰:

שמעתי בשם מו"ח נ"י²¹, שתיבות ומצפים לישועה שמוסיפין בקצת נוסחאות אין לאומרו, כי רק מצד הרשום בשם האר"י ז"ל לכוון לצפות לישועה כמו שאמרו חז"ל צפית לישועה כו' על ידי זה נזדקר להדפוס לשון הנ"ל בנוסח הברכה. ועד כה הייתי רגיל לומר תיבות הללו, כיון שכ"ה בקצת סידורים נדפס, ונקטינין כללא שלהרבות בנוסחאות עדיף, וכמ"ש במקו"ר [במקומות רבים], ולא שייך בזה חשש גרעון על ידי תוספת זה. וכבר אפשר ליישב גם היתורא דלישנא שנראה כאלו אמר בכפילא, כי לשון קווי רק על הלב, ולשון מצפה היא בבחינת עינים, והוא בבחינת עיני השכל, ועוד חילוקים רבים.

ועכשיו הדרנא בי, ואראה אי"ה בל"נ להרגיל א"ע שלא לאומרו רק בהרהור הלב לבד, אי"ה אם אהיה נזכר, כי ראיתי במהורד"א ז"ל ואין שם נוסח זה, וכן במשנת חסידים מבואר גם כן שהוא רק כוונה בלב ולא לאמרו בפה, והוא היה נאמן בכל בית כתבי האר"י ז"ל, והוא אחרון קרוב לדורינו, ובסי' האר"י ז"ל דפוס לבוב²² רק בשחרית הדפיסו נוסח זה בהברכה, ואח"כ במנחה ערבית לא נדפסו תיבות אלו. ובסי' מנהג

¹⁶ אהל רח"ל א, עמ' 369, לע"ע לא ידעתי על מה מבוסס קביעתו.

¹⁷ ע"פ תצלום מהסידור הנמצא בספריית 'אגודת חסידי חב"ד' בארה"ב.

¹⁸ שקלוב תקע"ה; לאשצוב תקע"ו; הרובשוב תקע"ז; חמ"ד תקפ"ב; סלאוויטא תקפ"ו; ווילנא והוראדנא תקפ"ז.

¹⁹ כך יצא לי ע"פ מובאות אך הדברים טעונים עדיין בדיקה פרטנית, מה שאין בידי לע"ע.

²⁰ שלחן ערוך הבהיר, ירושלים תשס"ז, עמ' תרב-תרג.

²¹ ר' צבי הירש ב"ר יעקב קרא, נ' תקע"ד.

²² כנראה כוונתו לסידור ר' אשר מרגליות שנדפס בלעמבערג-לבוב תקמ"ח.

ספרד שנדפסו בלבוב בקרוב²³ הדפיסו בהברכה, מצד שראו כן בסי' האר"י ז"ל ד' לבוב בשחרית כנ"ל. והרי בדפוס ההיא גופיה אדייה לגזוזיה במנחה וערבית וכנ"ל, ולזאת אין לאומרו רק בהרהור.

הרה"ק רבי יצחק אייזיק מקאמרנא (תקס"ו – תרל"ד), תלמיד דודו הרה"ק ר' צבי הירש מזידטשוב, כתב ספרים רבים בהם שילב את קבלת האר"י ז"ל ותורת הבעש"ט. אחד מספריו היה גנוז שנים רבות, ולא נדפס מכת"י אלא בזמן האחרון בשנת תשכ"ז, הוא הספר 'שלחן הטהור', אשר מבוסס ע"פ סדר שלחן ערוך בבירור נרחב על הנהגות האר"י והבעש"ט.

בספרו בסימן קיז כותב ז"ל²⁴:

טופס הברכה מבלי ב' תיבות הללו ואומר עשרים תיבות נגד שני יודין ד"א דמ"ן ומ"ד וכשיתמלאו כל הברורין יבוא משיח ויתרומם קרן ישראל, וכל המוסיף גורע. ובזר זהב: ונוסח ומצפים לישועה לא מצאתי לא בסדורי ספרדים ולא בסדורי אשכנזים ובודאי אסור להוסיף אות אחת בקביעות בתוך התפלה, ואם היה נמצא בנוסח ספרדי אין למחות כי גם ספרדיים עדה קדושה מקובלין כל דבריהם איש מפי איש, אבל לבדות נוסח חדש כאב לב הוא. והקדוש מהר"מ מגיד מזלאטשוב תלמיד מרן הרב ישראל בעל שם טוב ז"ל הקפיד על נוסח זה שלא לאומרו ומיחה ביד האומרין אותו²⁵, וכן ראוי ונכון.

רבי שמריה שמעריל חיבר קונטרס מיוחד בעניני נוסחאות התפילה וביחוד בבירור נוסח תפילת החסידים, הקונטרס נקרא בשם עיון תפילה (..) ²⁶, שם כתב:

כי לישועתך קוינו כ"ה לא יאמר מצפים לישועה שזיה אינו מנוסח התפילה כלל רק לפי שהיה כתוב בקצת סידורים כאן יצפה לישועה שכ"כ בשם האר"י ז"ל וטעו המדפוס' והדפיסו כן בתוך הברכה.

רבי אברהם דוד לאוואוט מחסידי חב"ד התעסק בבירור נוסחת בעל התניא בסידורו, הוא הדפיס את סידור בעל התניא כאשר אליו צירף חיבור מיוחד אודות נוסחאות התפילה, אשר שמו יקבנו 'שער הכולל', שם כתב בדף (טו ע"ב)²⁷:

ויש מוסיפין בסיום הברכה תיבות "ומצפים לישועה", וכן נמצא בסידור האריז"ל דפוס זלקווא בתפילת שחרית, (בסדור הנ"ל נמצא לשחרית תפילת שמו"ע בפ"ע ולערבית בפ"ע), אבל בשמו"ע דערבית לא נמצאו השתי תיבות הללו (ולא נמצא בהברכה רק כ' תיבות). ובהכוונות כתוב שם²⁸ שכשאומרים כי לישועתך כו' יצפה לישועה כדי שיוכל להשיב ליום הדין כששואלים אותו צפית לישועה. הרי שמה שכתוב בתפילת שחרית ומצפים לישועה פירושו שיצפה לישועה ולא שיוסיף שתי תיבות. אבל המסדר

²³ כנראה כוונתו לסידור נהורא שנדפס בלבוב שהוזכר מעלה סמוך להערה 16, בשער הספר נכתב שנת ההדפסה תקמ"ח, ועיין על כך למעלה.

²⁴ רבי יצחק אייזיק יהודה יחיאל מקאמרנא, שלחן הטהור ועליו זר זהב, תל אביב תשכ"ג.

²⁵ לא נמנע מלהעיר אשר עדותו של הרב מקאמרנא על התנגדותו של הרה"ק ר' יחיאל מיכל מזלאטשוב לנוסח זה, מעוררות מחשבה אודות קביעת שנת תקמ"א כראשית קביעת תיבות אלו בנוסח הברכה. פטירתו של הרה"ק ר' יחיאל מיכל מזלאטשוב בכ"ה באלול תקמ"ב היתה, האם אכן לסידור זאלקאווא היתה השפעה גדולה מידי, ובתוך הזמן הקצר - של שנתיים ימים לכל היותר - מאז הדפסתו של סידור ראדוויל ועד לפטירתו כבר התפשט הנוסח בצורה כזו עד שכבר היו שמצאו להקפיד ולמחות על כך.

²⁶ ר' שמריה שמעריל ב"ר יעקב אב"ד הרימלוב, עיון תפילה, לבוב תר"ט.

²⁷ סדור תורה אור ושער הכולל חלק שני, ווילנא תרנ"ו.

²⁸ הלשון המצוטט הוא מהכוונה שנדפסה בצד השמו"ע של ערבית, וממנה הראיה החלטית יותר, כי נאמרה בה המיקום של הכוונה, לעומת לשון הכוונה בתפילת שחרית: תכוין שאתה מן המקומים לישועתו ית' כי שואלים האדם אחר מותו צפית לישועה", שלא נכתב המיקום המדויק לכוונה.

אותיות הדפוס בסדור זלקווא טעה והעמיד התיבות ומצפים לישועה ג"כ באותיות גדולות כמו כל טופס הברכה. ובסדור המקובל ר' מאיר פאפריש²⁹ כתובים התיבות ומצפים לישועה בתוך הברכה באותיות קטנות המורות על כוונה ולא על אמירה. ולכן אין להוסיף שתי תיבות בטופס הברכה נגד הטור וכל בו ופע"ח וסדור ר' מאיר פאפריש וסדור האריז"ל. ולכן השמיטם אדמו"ר.

רבי ישראל חיים פרידמן אב"ד ראחוב חיבר חיבור מיוחד על סדר היום 'ליקוטי מהרי"ח'³⁰ בו בירר ע"פ ראשונים ואחרונים, חלק ניכר תופס עניני התפילה נוסחאותיה והנהגותיה, על גירסת ברכה זו כתב:

ומצפים לישועה. הנה בסידורי אשכנז ליכא, גם בסידורי ספרד ובסידור רב עמרם ובאבודרהם ובמחזור ויטרי ליתא. ועיין בספר אשל אברהם שכן מבואר במשנת חסידים שאין לומר תיבות אלו רק לכוון בלב. ועיין בעיני תפילה שנצמח הטעות מפני שהיה כתוב באיזה סידורין כאן יצפה לישועה שכן הוא בשם האר"י וטעו המדפיסים והדפיסו כן בתוך הסידורין ע"ש. ובשם מרן הגה"ק מו"ה ר' חיים האלברשטאם זצלה"ה מצאנז שמעתי שבזמן האריז"ל היה המנהג כשהיה הש"צ אומר ולישועתך קוינו וכו' היה הקהל עונים ואומרים ומצפין לישועה ומזה נצמח הטעות.

הגה"ק ר' חיים אלעזר שפירא (תרל"ב – תרצ"ז) היה אב"ד מונקאטש ואדמו"ר חסידי, היה מחשובי הרבנים במזרח-מרכז אירופה בין שתי מלחמות העולם. הוא כתב ופרסם על תחומים מגוונים, הרבה לעסוק במנהגים שונים וביסוסם ההלכתי, ולא נרתע מלשנות מנהגים או נוסחאות התפילה כאשר לא תאמו להבחנתו ההלכתית. אחד מספריו הוא חמשה מאמרות³¹, הכוללת בין היתר 'מאמר נוסח התפילה' בו התעסק בבירור נוסח התפילה המדויק. וכתב:

בנוסח את צמח דוד. אותן שמוסיפין ואומרים "ומצפים לישועה" הוא יותר ממנין התיבות. וכבר כ' בעיני תפילה שאין לאומרו. וז"ל: "לא יאמר ומצפים לישועה שהוא אינו מנוסח התפילה כלל רק לפי שהי' כתוב בקצת סידורים כאן יצפה לישועה וטעו המדפיסים והדפיסו כן בתוך הברכה" עכ"ל. ושמעתי מא' קדוש מדבר זי"ע שאמרו בשמו שהמנהג הי' אצל הספרדיים שבשעה שהש"ץ אומר כי לישועתך קוינו כל היום אז ענו הנערים המשוררים ואמרו "ומצפים לישועה" וטעו והכניסו זה אח"כ בתוך נוסח התפילה עכ"ד. אך ממה שנדפס סתם בתוך הברכה בסידורי הספרדיים הישנים נוסח ומצפים לישועה בלי שינוי סימן נראה שהמתפלל עצמו אומר ולא נראה כד' הנ"ל אך ממילא אין לאומרו שהוא נוסף על מנין התיבות כנ"ל והספרדיים לא ישגיחו ע"ז כדרכם בכל הברכות כנ"ל. וגם ראיתי במחזורים הישנים של הספרדיים (ד' אמשטרדם שנת תפ"ח) עוד לא נמצא אז הנוסח ומצפים לישועה וכנראה בדברי העיני תפילה שהעומד אח"כ מחדשים מקרוב באו שהוסיפו כנז' ואולי כדברי הרה"ק הנ"ל.

²⁹ ר' מאיר פאפריש. התפתחות נוספת בהתקבלות הנוסח מופיעה בשער הכולל, בתוך הדברים, כתב: "ובסדור המקובל ר' מאיר פאפריש כתובים התיבות ומצפים לישועה בתוך הברכה באותיות קטנות המורות על כוונה ולא על אמירה". בהקדמתו לשער הכולל מזכיר רא"ד סידור זה כך: "סדור אור הישר להמקובל ר' מאיר פאפריש ז"ל". אמנם לא נודע לנו הכוונה, כי הנה 'אור הישר' [הוא סדר תפילה עם דינים וכוונות ונכלל בו ס' אור צדיקים למהר"ם פאפירש] נדפס לראשונה באמשטרדם תס"ט, ואח"כ בפירדא תקכ"ד, בהוצאות אלו לא מופיעות תיבות אלו. סידור הרמ"ק 'תפילה למשה' וסידור 'דעת קדושים' של האשל אברהם שנכללו בהם גם סידור 'אור הישר', אך גם בהם לא נמצא נוסחא זו. לע"ע לא ידוע לנו על איזה דפוס כוונתו. תודתי נתונה לר' ישראל מליכאל על העזרה בבירור פרט זה.

³⁰ ליקוטי מהרי"ח, סיגעט תר"ס.

³¹ חמשה מאמרות, בערעגסאס תרפ"ב, מאמר נוסח התפילה, עמ' קמ.

סיכום דברי השוללים אמירת הנוסח

דברי כולם משלימים אלו את אלו, נסכם את הדברים ונרחיב בהם. ראשית, הם מוכיחים כי תיבות אלו נוספו בשלב מאוחר, מכך שלא נמצא להם עדות מוקדמת בכל סידורי הספרדים והאשכנזים, בסידורים קדמונים של רס"ג ומחזור ויטרי, ובספרי כלבו ואבודרהם. על כך ניתן להוסיף כי גם אחר חשיפת עשרות כתבי יד עם קטעי תפילה בגניזת קהיר לא נמצא בהם נוסח זה.³²

רח"א ממונקאטש מטעים גם את אי נכונותן של תיבות אלו, מחשבון מנין התיבות, כי בברכה זו נמנו ע"י מוני התיבות כ' תיבות, ובהוספת שתי תיבות אלו מתקלקל החשבון.

ניתן להוסיף עוד ולהוכיח על הטעות של נוסח זה, מתחביר וסגנון המשפט. לתחביר נכון של המשפט, כמשקל המשך ל"כי לישועתך קוינו כל היום", מתאימה היתה הצורה של 'וציפינו לישועה' בלשון עבר ובגוף ראשון, ולא 'ומצפים לישועה' בלשון הווה ובגוף נסתר. גם סגנון המשפט מצביע על זרותם של תיבות אלו. אכן כפל הענין של קיווי וציפייה ניתן להסבר³³, אך המשפט הכפול, המנסח במילים שונות את הייחול לבד, והישועה נותרת באותו הצורה, אינו מקובל³⁴. נוסח: 'כי לישועתך קוינו וציפינו כל היום' היה עונה על נקודות אלו³⁵.

הם מצביעים על הבסיס ממנה צמח נוסח זה: כוונת האר"י שהזהיר לכיין בברכה זו על הצפיה לישועה. ויחד עם זאת, עובדה זו עצמה היא ראיה מרכזית שאין תיבות אלו מן הנוסח, כי בכל כתבי האר"י וסידורי האר"י שהעתיקו זאת, מסרו זאת אכן בתור כוונה בעת ברכה זו, ולא כתוספת נוסח לברכה.

בחקר ביבליוגרפי הם מצביעים על ההופעה הראשונה של נוסח זה: **סידור האר"י דפוס זאלקאווא**. סידור זה היא סידור האר"י הנדפס לראשונה בשנת תקמ"א, שם אכן מופיע בתפילת העמידה של שחרית (דף ע' ע"ב), בתוך נוסח הברכה בצורה ובגופן שוה לכל הברכה, התיבות 'ומצפים לישועה'. שמא ניתן לתלות נוסח זה ביוצר וכותב סידור זה אשר חידשה מדעתו או שמא גירסא ישנה נזדמנה לו, ברם מתוך סידור זה עצמו ניתן להוכיח כי אין כאן נוסח חדש, והיא אך 'טעות המדפיס'. כי בסידור זה עצמו בתפילת ערבית (הנדפסת בתחילת הסידור) ובתפילת מנחה אין זכר לנוסח חדש זה. חדא ועוד קאמר, כי גם בתפילת שחרית, מקום בו נדפסה הוספה זו, מופיעה הכוונה בצד הברכה, ובה נאמר: "תכנין שאתה מן המקוים לישועתו ית', כי שואלים האדם אחר מותו צפית לישועה", כוונה קאמר ולא אמירה. הרי שאין כאן כי אם טעות המדפיס ומסדר האותיות.

ההסבר להופעת הנוסח המוטעה

הגורם לטעות זו, כותבים כולם, הוא סיבה טכנית. מובנו הבסיסי של הסבר זה הינו כי טקסט מתוך ההגהות עם הכוונות שאינו מגוף נוסח התפילה הובן בטעות ע"י המדפיס כחלק מה'פנים' ונדפסו על ידו בנוסח הפנים. למצער ניתן לומר כי המדפיס הבין את ההגהה בחוץ כהוראה לתיקון נוסח הטקסט של הפנים, והוא אכן 'תיקן' והשלים את הנוסח. בעיון בכתבי היד של סידורי האר"י ניתן להבין את הרקע לטעות. בכתבי היד של הסידור נכתבו הכוונות בצורות שונות של הגהות וחלונות מצדדים שונים של הפנים בלי סדר וחלוקה ברורים, ואף כחלק מגוף

³² ראה יחזקאל לוגר, תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית, ירושלים תשס"א; אורי ארליך, תפילת העמידה בימות החול.

³³ באשל אברהם עמד על כך.

³⁴ עמד על כך גולדשמידט במאמרו לעיל הערה 2.

³⁵ נוסח מקצת סידורי הספרדים היא אכן כך.

הנוסח רק באותיות שונות ומוקטנות ובכתב אחר, מה שנותן פתח להבין אכן את המציאות המתוארת שגרמה לטעות זו.

אך ביאור זה עדיין אינו מספק את מלוא ההסבר, ועדיין ההבנה חסרה במעבר מהכוונה אל תוך נוסח התפילה. וכדרך שהראנו למעלה מן הניסוח על אי התאמתה לנוסח הברכה, כך ניסוח זה עצמו מפריע לראותו כהוראה לכוונה. כוונת האר"י שמסביב הסידור אכן לא היו מנוסחות בלשון מחייבת וקבועה, ועשרות כתבי היד ואף הדפוסים של סידורי האר"י שונים זו מזו בהרחבת והוספת דברים, אך מכל מקום ניתן להבחין בטיפוסים מובנים של שלשלות מסירה ממסדרים שונים, והכוונות לא היו מנוסחות באופן עצמאי לגמרי של מסדר ומעתיק הסידור. ניסוח כה קצר של כוונת אר"י זו, בלשון מתומצת: 'ומצפים לישועה', או בדומה לה לא נמצאת בכתבי היד. אך אין המעיק קיצור הלשון בלבד, רק במיוחד משקלה, כוונת האר"י זו שהינה הוראה, מנוסחת בשאר הסידורים בלשון ציווי והוראה, אם בלשון ציווי לנוכח: 'תכוין', או ציווי לנסתר: 'יכוין'; או בצורה סתמית: 'צריך לכוין'³⁶. בצורה הכי מקוצרת ניתן היה לקבל נוסח: 'תצפה לישועה', 'יצפה לישועה'³⁷ או בלשון רבים: 'תצפו לישועה', אך לשון 'ומצפים לישועה' לא ניתנת להתפרש כהוראת כוונה, ומובנה היא כציון עובדה כי אנו מצפים לישועה.

השלמת ההסבר נראית, כי בעקבות הוראת האר"י, באו תיבות אלו בתוך הטקסט של נוסח הברכה בצורה מובחנת מנוסח הנאמר. דהיינו המה לא תיבות הנאמרות בפה, אך גם לא כהוראת כוונה, רק המה ל'אותיות המחשבה'. תיבות אלו באים להקל על המתפלל ולתת בפירוט לפניו את אותיות המחשבה בהם יעמוד ויתבונן, שבעת [או אחר] אמירת התיבות 'כי לישועתך קוינו כל היום' יכוין ויחשוב בליבו 'אני מצפה לישועה'³⁸.

הנוסח האופטימלי לכך היה אכן אמור להיות: "אני מצפה לישועה", אך מסדר הסידור בחר בניסוח שישתלב, על אף שאינו נאמר, עם נוסח הברכה והתיבות שלפניה. כהמשך למשפט שלפניה הנאמרת בלשון רבים: 'כי לישועתך קוינו כל היום', הוסיף "ו" הקישור, וניסחה בלשון רבים: 'מצפים לישועה', שבחיבור לתיבות הנאמרות לפני כן מתפרשת: "ואנו מצפים לישועה".

השתלשלות שונה בהסבר הטעות שגרמה להוספת שתי תיבות אלו בנוסח התפילה נמסר בשם הצדיק רבי חיים הברשטאם מצאנז זי"ע³⁹. הבסיס לטעות כהסבר הקודם מבוססת אף היא על כוונת האר"י שהזהיר לכוין בברכה זו על הציפייה לישועה, אך מנהג נאה של בני עדות

³⁶ מדגם אקראי של ניסוח כוונת האר"י זו על הציפייה לישועה מסידורי האר"י בכתבי יד ובדפוס ראה בנספח המצורף.

³⁷ ניסוח זה כותב בעיון תפילה: "שהיה כתוב בקצת סידורים 'כאן יצפה לישועה'".
³⁸ ניתן להתפלסף ולהעמיק האם מחשבה של התיבות 'אני מצפה לישועה' היא אכן ציפייה לישועה, או שנדרשת פעולת הלב של ציפייה, אך כמדומה שמחשבת תיבות אלו מובילה את האדם להגיע לפעולת ציפייה.

³⁹ ליקוטי מהרי"ח לעיל. בחמשה מאמרות כותב: "ושמעתי מא' קדוש מדבר זי"ע שאמרו בשמו", ור' יחיאל מיכל גאלד, דרכי חיים ושלום, מונקאטש ת"ש, בהערה לאות קסט מוסר לנו: 'ומ"ש רבינו מאחד קדוש מדבר כונתו למרן הגה"ק מצאנז בעל דברי חיים זי"ע'. ראה עוד מה שכתב רח"א ממונקאטש בחמשה מאמרות, קלג ע"א. מאמר נוסח התפילה אות ה: "על פי מה שסידר ודייק ובירר כ"ק אאזמו"ר ... מו"ה שלמה שפירא זצלה"ה זי"ע אבדפה"ק מונקאטש אשר למד ועסק ויגע בזה כמה שנים מפי סופרים וספרים ושיהי' מכוון למנין התיבות כנ"ל ועפ"י האריז"ל, ובהרבה דברים אשר עלה ונסתפק שאל אז בע"פ מאת רבו רשכבה"ג הגה"ק מצאנז זי"ע בעל דברי חיים ועשה עפ"י תשובת רבו.

מקור נוסף על הסבר זה של הגה"ק מצאנז נמסר ע"י נכדו רבי צבי הירש הברשטאם אב"ד רודניק [תר"י – תרע"ח], הוא סיפר כי נוכח בעצמו בעת ששליח ציבור עבר לפני התיבה אצל זקינו הגה"ק מצאנז והזכיר 'ומצפים לישועה', מרן מצאנז גער בו והשתיקו, ולאחר התפילה אמר כי תיבות אלו אינן מנוסח התפילה, אלא שבמדינת שפאניא היה נהוג שבחזרת הש"ץ כשאמר החזן כי לישועתך קוינו כל היום, קראו הנערים לעומתו בקול, ומצפים לישועה. ולאחר ולסימן רשמו זאת בשולי הסידורים, וברבות השנים ותוקף הגלויות טעו המדפיסים ושירבו תיבות אלו לתוך גוף הברכה. כה סיפר בנו רבי יקותיאל יהודה הברשטאם מצאנז קלויזנבורג בשיעור חורש"י פרשת שופטים תשל"ו, הובא אצל ר' בנימין יצחק אוירבורג, צבי תפארה, קרית צאנז נתניה תשס"ג, עמ' פט.

המזרח שנהגו להרים הקול בעת חזרת הש"ץ התפילה, כמענה לתיבות הנאמרות ע"י החזן⁴⁰, היא שגרמה לטעות. בעקבות הוראת האר"י היו 'הקהל' (בליקוטי מהרי"ח), או 'הנערים המשוררים' (בחמשה מאמרות) מרימים קולם בברכת את צמח דוד, בעת אמירת הש"ץ 'כי לישועתך קוינו כל היום' ועונים: "ומצפים לישועה". בליקוטי מהרי"ח מוסר אף כי כן נהגו כבר 'בזמן האריז"ל'. ההסבר מסביר את הרקע להתפתחות הטעות, וניתן לטוות את התהליך ההגיוני שנוספו תיבות אלו בכתבי היד של סידורים כהוראה לאמירת הציבור עד שנתחב בטעות לנוסח התפילה.

רח"א ממונקאטש מפקפק קצת תחילה בהסבר זה, בטיעון כי בסידורי הספרדים נדפסו תיבות אלו כחלק מהנוסח: "אך ממה שנדפס סתם בתוך הברכה בסידורי הספרדיים הישנים נוסח ומצפים לישועה בלי שינוי סימן נראה שהמתפלל עצמו אומר ולא נראה כד' הנ"ל". אך לאחר שהשגיח שבסידורים הספרדיים הישנים עדיין לא נדפסו תיבות אלו נוכח אכן כי היא נוסחא מחודשת בנוסח התפילה אף אצל הספרדיים, וממילא נצטרך להגיע להסבר הנזכרים: "ראיתי במחזורים הישנים של הספרדיים (ד' אמשטרדם שנת תפ"ח) עוד לא נמצא אז הנוסח ומצפים לישועה, וכנראה בדברי העיון תפלה שהעומד אח"כ מחדשים מקרוב באו שהוסיפו כנזכר, ואולי כדברי הרה"ק הנ"ל".

רח"א ממונקאטש מציין על הופעת נוסח ומצפים לישועה בסידורים ספרדים ישנים, אך אינו נוקב בהופעה מדויקת של מקום ושנת דפוס. ניתן להבין את כוונתו על סידורים ספרדיים שקדמו לזמנו, או אפילו שקדמו לפני דפוס זאלקווא תקמ"א, דבר שיקדים את הופעת הנוסח. אמנם הדברים תמוהים כי בכל סידורי הספרדיים מאז ועד עתה⁴¹, לא מצינו נוסח זה של ומצפים לישועה.

שיטה אמצעית - אמירת הנוסח באופנים מסוימים

לעומת אותם ששללו נחרצות נוסחא זו, ישנם שנקטו שיטה אמצעית בשאלה זו, לא דחו אמירת הנוסח בשתי ידיים ונתנו לה מקום באופנים מסוימים.

בדרך זו הלך הגה"ק מקאמרנא לאחר שבריר אודות חדשנותה של נוסחא זו, כתב דברים בהם נתן מקום מסוים להוספת נוסחאות עצמאיות בסיום הברכות, וביניהם גם נוסחא זו. ואלו דבריו⁴²:

"ובצמח דוד אחר לישועתך קוינו יכול לומר 'אנחנו מצפים בכל שעה שיהיה לנו ישועה בגוף ונפש בכללות ישראל ובפרטות כל צרכינו', וכל זה לא יהיה לו נוסח קבוע לשנות בכל עת נוסח הברכה חלילה, אלא פעם אחת ביום או בשבוע. ובזה תבין כמה רעות עושים המשנין הנוסח באמצע עד שקובעין לעצמן ברכה שאינו כלל ממטבע שטבעו חכמים, כי באמצע נוסח הברכה אסור להוסיף ולשנות אפילו אות אחת ופגם גדול הוא, ובסוף יכול להוסיף, אבל לא בקביעות בכל תפלה. אם לא שהנוסח הזה נמצא בסדורי ספרדים אז אין למחות ביד הנוהגים לאומרן, אעפ"י שהיא תוספת תיבות ממה שמנה מרן האר"י א"א למחות, כי גם ספרדים קיבלו זה איש מפי איש ... אבל

⁴⁰ לא ראיתי תיעוד מפורט על מנהג זה, אך משמיעת האוזן בבתי כנסיות ידוע לנו א. בברכת אבות, אחר 'ואלקי יעקב': "עליהם השלום"; ב. בברכה שניה, אחר 'ומצמיח ישועה': "בקרוב"; ג. בברכת הקל הקדוש, אחר 'אתה קדוש': "אמת", ושמך קדוש': "אמת". קריאה זו של "ומצפים לישועה" בברכת צמח דוד כמדומה שלא קלטתה אזני.

⁴¹ בדקתי בהוצאות רבות של סידורים שנדפסו בזמן האחרון. סידורים ישנים לא הגיעו לידי, אך האזכורים של בני ספרד בברכה זו ואי הזכרת עובדא זו אצל העוסקים בענין זה מוכיחה דיה.

⁴² שלחן הטהור קס"ז ע"א, סי' קיט זר זהב אות א.

לבדות נוסח חדש שאינו נמצא בסדורי הספרדיים כמו שראיתי שכל אחד מוסיף לעצמו באמצע ברכה כמה תיבות כרצונו, חוששני לו מחטאת".

על הגה"ק מצאנז מצאנו ג"כ עדות שעל אף שהיה מודע שתיבות אלו נוספו בשלב מאוחר סמוך לזמנו לתוך סידורי התפילה, מכל מקום אמרם לפרקים. כך היא עדותו של נכדו רבי צבי הירש הלברשטאם אב"ד רודניק [תר"י – תרע"ח] על זקינו הדברי חיים מצאנז, שלאחר שנוכח בעת שהסביר את השתלשלות הטעות ואף גער בחזן שגרס תיבות אלו, הרי 'לא עברו ימים מועטים, כשניגש זקינו הקדוש לעבור לפני התיבה במנחה של ערב שבת, ובחזרת הש"ץ של מנחה אמר הוא בעצמו את התיבות ומצפים לישועה'⁴³.

הסברים אפשריים לאמירת נוסח ומצפים לישועה

כאמור, למרות ההוכחות הברורות על חדשנותם של תיבות אלו, תיבות אלו נאמרות עדיין בפיות מרבית שלומי אמוני ישראל המתפללים בנוסח ספרד.

אפשר היה לומר כי בסך הכל לא הגיעה לידיעת המתפלל בירור ענין זה, אך ניתן להניח כי בחלוף השנים הרבות כבר נודעו דברי הערעור הנחרצים בין הבריות, וסיבה מהותית יותר ממשיכה לתת הצדקה לאמירת נוסח זה.

ההסבר הראשוני שעולה בענין הזכרת התיבות⁴⁴ היא שיטת "להרבות בנוסחאות עדיף". אמנם מבססה ונושא דגלה המרכזי של שיטה זו היא הגה"ק רא"ד מבוטשאטש, והוא עומד כאן על ענין זה, ויוצר הבחנה ברורה בין עירוב נוסחאות שונות בנות מסורות נפרדות ואמירת כולן, לבין נוסחא זו שלא נמצאה בשום מקור קדום ויסודה בטעות.

ההסבר הנראה הוא המחלקת את האחריות בין מדפיס הסידור למתפלל. המדפיס מדפיס נוסח התפילה כפי שנדפס בדפוס הקודם, כי הוא רואה את עצמו כמדפיס סידור ולא כמסדר סידור, דבר שאינו מאפשר לו עריכת שינויים. המתפלל מצידו גורס תיבות אלו כי כך נדפס בסידור. דוגמא לכך נביא את המסופר על הרה"ק רבי ישראל האגער מוויזניץ שנהג לומר בתפילת העמידה: "וחננו מאתך דעה בינה והשכל, חכמה בינה ודעת". כשנשאל לפרש מנהגו, השיב: "כי כך כתוב בסידור"⁴⁵.

ניתן להרחיב ולהתבונן בכך. נוסח התפילה הרי לא נשתמר בגירסא יחידאית וברורה, מה שמצביע לכאן כי לא ניתקן נוסח קבוע ומחייב⁴⁶, וחפשיות מסוימת ניתנה למתפלל. ניתן להסבירה בניגוד הקיים בין קביעת נוסח כללי במטרה לצמצם את המחשבה לבל תשוטט אנה ואנה, לבין החשש שלא תיהפך התפילה למלל בעלמא בלי רגש וכוונת הלב, כמענה לכך השאירו מקום מסוים להוספת נוסחאות בתפילה⁴⁷.

יהא ההסבר מה שיהיה, ואף אם בטעות יסוד נוסחה, אך רבות השנים שתיבות אלו נדפסו במאות הוצאות סידורים נותנת לה מקום של כבוד, והגיייתה בפיות רבות מישראל הקדישתם והכשירתם לבל תוכל להתבטל בטעות נכונות ככל שיהיו⁴⁸.

⁴³ צבי תפארה, המובא לעיל סוף הערה 39.

⁴⁴ מבלי להתייחס למנהג הרה"ק מצאנז בשינוי מזמן לזמן. הסבר על כך עיין שם בצבי תפארה בארוכה.

⁴⁵ ר' נתן אלי' רוט, קדוש ישראל, בני ברק תשל"ו, ח"א עמ' קכב.

⁴⁶ ראה לעיל הערה 1.

⁴⁷ כוונתי לנסות לתת כיון, שיתן מענה חלקי לשאלה האם נקבע נוסח מדויק בתפילה, ולומר כי ניתן גבול למטה אך לא למעלה, דהיינו כי אכן נקבע נוסח קבוע מצומצם, והוא הבסיס ממנו אין לגרוע אך עליו ניתן להוסיף.

⁴⁸ יצוין לדברי הרה"ק ר' ישראל דב מוילעדניק בספרו שארית ישראל, שער ההתקשרות דרוש ז מאמר ד: "ולכן אסור להגיה בספרים, כי לכל טעות יש שורש כיון שבא באותיות בהספר, ואפילו טעות דמוכח אסור למחוק, כי אם לכתוב מן הצד שזה טעות הדפוס, וזהו 'טעות עצי נשמה' (בפיוט 'אדם ובהמה' בהושענות) שע"י הטעותין של

ניתן לומר כי תקופה זו של התחלת הדפסת סידורי האר"י במחוזות התפשטות תנועת החסידות, שראשיתה בשנת תקמ"א, ובו עסקו בעבודות ניתוח והרכבה של סידור האר"י אשר נכתב במקורו על תשתית נוסח ספרד והתאמתו למרחב האשכנזי, תקופה זו של יצירת נוסח חדש 'נוסח החסידים', היתה קרקע פוריה להשתרשות של תחיבת טעויות נוסח בצורה חזקה שיהיה קשה לעקר.

על מציאות הנוסח בסידורי נוסח ספרד כיום, ניתן לחלק כי סידורים כלליים דהיינו שאינם מיועדים לקבוצה מובחנת בתוך קהל החסידים נדפס הנוסח ומצפים לישועה בתוך הנוסח ובלא שום ציון, מלבד סידורים מועטים המבוססים על יסוד סידור בארדיטשוב וראדוויל שהם שמרו על אי הופעת תיבות אלו. סידורים שנדפסים לקהילות מיוחדות בהם קיימת יותר מציאות של אי הופעת תיבות אלו, וזאת בקהילות בהם רבותיהם עסקו בחקר התפילה והנמשכים לאותם הגדולים שהובאו מעלה שעוררו על הנוסח, ביניהם יצוינו חסידי חב"ד, מונקאטש, בעלזא, ומקצת מגזע צאנז.

נספח:

השוואת טבלת נוסח כוונת האר"י בברכת את צמח דוד

קצר	
כתב יד סטאנוב תרכ"ב [היברו בוקס]	תכוין כי אתה מצפה לישועה בכל היום
כתב יד תצ"ח [היברו בוקס]	כי לישעותך וכו' תכוין כי אתה מצפה לישועה בכל יום
כתב יד ברדא תקל"ב [היברו בוקס]	תכוין שאתה מצפה לישועה בכל יום
כתב יד סידור המגיד	ותכוין כי אתה מן המצפים לישועה בכל יום
כתב יד סידור בעש"ט	תכוין שאתה מצפה לישועה בכל יום
מן המקוים	
פרי עץ חיים	באמרך לישעותך קוינו כל היום, יכוין למה ששואלין את האדם לאחר מיתתו, צפית לישועה, ולכן בברכה זו תכוין, שאתה מן המקוים לישועתו של הש"י.
סידור ראדוויל תקמ"א – שחרית	תכוין שאתה מן המקוים לישועתו ית' כי שואלים האדם אחר מותו צפית לישועה
מן המקוים - סגולה להנצל	
נגיד ומצוה תפ"ו	ובאמרך כי לישעותך קוינו כל היום תכוין למה ששואלים לאדם לאחר מיתת צפית לישועה לכן בברכה זו תכוין שאתה מן המקוים ומצפים לישועתו צמח:

הצדיק יש תיקון אפילו לעצי נשמה, היינו אפילו אותם הנשמות שהם כעצים יבשים, נשמה – שהם שוממים ונעים נבדים ח"ו, הכל יש להם תיקון ויתהווה מטעות לשון נטיעה".

וגם אני מכיין לצפות לישוע' ה' שעוש' עמנו להצלינו מכמ' פגעים רעים בכל יום ובכל רגע ומצאתי תועלת גדול כמה פעמים בזה	
כשאומר כי לישועתך יכוין כי הוא מן המקוים לישועתו יתברך כי הקב"ה עושה עמו כמה ישוע' והיא סגולה גדולה להנצל מכמה גזירות קשות	סידור ראדוויל תק"פ
כשאומר כי לישועתך יכוין כי הוא מן המקוים לישועתו יתברך כי הקב"ה עושה עמנו כמה ישועות והיא סגולה גדולה להנצל מכמה גזירות קשות	סדר עבודה ומורה דרך – סלאוויטא תקפ"ז
	כדי שיוכל להשיב
ובאמרו כ"י לישועתך קוינ'ו יכוין לצפות לישועה כדי שיוכל להשיב ליום הדין כששואלים אותו צפית לישועה.	משנת חסידים
ובאמרו כ"י לישועתך קוינ'ו יכוין לצפות לישועה כדי שיוכל להשיב ליום הדין כששואלים אותו צפית לישועה	סידור ראדוויל תקמ"א – ערבית
ובאומרך לישועתך קינו כל היום צריך לכוין כי הוא מצפה לישועה בכל יום כי אחר מיתת האדם שואלין צפות לישועה	סידור קול יעקב
ובאומרך כי לישועתך קוינו כל היום תכוין לצפות ולקוות בכל יום ויום לישועתו יתברך כדי שלא תתבייש בעת פטירתך כשיעמידוך לדין ושאלוך צפית לישועה כמ"ש רז"ל במס' שבת פ"ב.	שער הכוונות